

Проф. І.Ю. Робак, доц. В.А. Альков, доц. Г.Л. Демочко

Харківський національний медичний університет

Кафедра суспільних наук

Теоретико-методологічні засади дослідження проблем медичного краєзнавства в контексті історії медичного повсякдення

У попередньому числі цього часопису авторами була опублікована стаття «Історія медичного повсякдення як проєкційний напрям історико-медичних розвідок». Вона обґрунтовує перспективність нового напрямку історико-медичних досліджень — історії медичного повсякдення, визначаються його предмет, дослідницькі завдання, науковий інструментарій, зв'язок з іншими науковими дисциплінами [1]. Однією з таких дисциплін є медичне краєзнавство. Медичне краєзнавство — це галузь (або напрям) національного краєзнавства, що вивчає всі аспекти медицини та охорони здоров'я певного регіону, району або іншої місцевості у ретроспективі та сьогоденні. Об'єктом медико-краєзнавчих студій є обрана місцевість, а предметом — стан здоров'я населення, робота установ охорони здоров'я різних форм власності, зокрема й фармацевтичних (державних, приватних, громадських), медична і фармацевтична наука та освіта, здобутки окремих особистостей у сфері медичної науки та охорони здоров'я, фармації тощо. На підставі їхніх досліджень має формуватися цілісне уявлення про процес розвитку всіх складових медицини та охорони здоров'я у деякому місці та часі. Медичне краєзнавство важливе для збереження культурної спадщини та покращення сучасної медичної практики з урахуванням історичних і культурних особливостей певного регіону [2, с. 216].

Отже, метою статті є обґрунтування можливості та необхідності дослідження медико-краєзнавчих питань через застосування наукового інструментарію історії медичного повсякдення і органічного по-

єднання цих двох напрямів історико-медичних розвідок.

Літературний огляд. Помітну роль в актуалізації проблематики історії повсякдення відіграли і відіграють українські краєзнавці. Вони на рівні пробних студій місцевого, історико-краєзнавчого рівня писали про реальне становище людей у минулі часи, про їхні думки, настрої, сподівання і наміри [3, с. 388], першими серед вітчизняних дослідників заявили людинознавче спрямування своїх студій. Маніфестом цього стала доповідь Г. Бондаренка «Проблема людини в історичному краєзнавстві» (1991 р.) [4], де вже окреслювалося проблемне поле історії повсякдення. Медичне краєзнавство є напрямом, досі слабо охопленим науковцями, воно не є об'єктом дослідження в жодній фундаментальній праці з краєзнавства. Цей напрям краєзнавчих студій вивчає історію й сучасний стан розвитку охорони здоров'я, медицини та фармації краю в усіх його проявах, зокрема в повсякденному. Зазначимо, що коло його дослідників залишається доволі вузьким [5, с. 17–18]. При цьому, активність краєзнавців в дослідженні повсякдення — загальна тенденція. Наприклад, у Німеччині інтерес до цього напрямку походив не з академічного середовища, а з громадських ініціатив і розвивався завдяки регіональним групам активістів [6, с. 220].

Методологічні підходи та методи роботи. Медичне краєзнавство сьогодні — це напрям краєзнавства, який досліджується на загальнонаукових та спеціфічних методологічних засадах. Головним методом будь-якого галузевого краєзнавства (й медичного

зокрема) є збір і систематизація різними способами корисної інформації про минувшину і сучасність краю. Специфіка краєзнавчої методологічної бази полягає в тому, що збір інформації в краєзнавстві відбувається із широким залученням методів дослідження інших наук. Це методи польових досліджень, описовий, метод спостереження (візуальний), метод моделювання, картографічний, анкетний, статистичний тощо. Зокрема, статистичний метод узагальнює показники різних об'єктів для визначення їх оздоровчого потенціалу в той чи інший відтинок часу.

Картографічний метод є досить давнім, проте в сучасних умовах він трансформувався і, з урахуванням новітніх технологій та використання методу моделювання, допомагає створити форму просторового обличчя населених пунктів в певний історичний період із зазначенням рекреаційних зон, місць відпочинку, локацій для людей з особливими потребами, лікувальними закладами тощо. Картоосхеми цілеспрямовано відображують об'єкти, явища, зв'язки і взаємозалежності в просторових межах в той чи інший відтинок часу.

Візуальний метод дослідження зокрема передбачає фотофіксацію історичних пам'яток, локацій. Він незамінний не тільки для вивчення об'єктів минулого, але й може стати в нагоді при розповсюдженні результатів втілення підсумків дослідження — складання відео- та фотопутівників, календарів, колажів, створення власного сайту тощо.

Анкетний метод збирання даних дає змогу виявити ставлення мешканців до створення здорового середовища в недавньому минулому, а, отже, визначити, які нагальні проблеми громади необхідно неодмінно врахувати у планах повоєнної перебудови українських населених пунктів. За потреби краєзнавчі методи можуть доповнюватися соціологічними, економічними та математичними засобами пізнання.

Інші методи дослідження для наукової обробки зібраних відомостей потрібно вже краєзнавцям-науковцям брати з відповідних наукових галузей (історичних, географічних, геологічних, сільськогосподарських, економічних, технічних наук тощо). Якщо будь-який з предметів медичного краєзнавства досліджується у *ретроспективі*, то він стає частиною *історико-медичного* знання. А, отже, і досліджується методами історії медицини. Відповідно, якщо цей предмет дотичний до історії медичного повсякдення, то до його дослідження долучаються методи цього наукового напрямку. Автори обґрунтували їх у попередній статті і підкреслили їхній міждисциплінарний характер [1]. Слушне поєднання методів медичного краєзнавства та історії медичного повсякдення допомагає розкрити історико-медичні аспекти, пов'язані з певною порівняно вузькою локацією. Такі аспекти, серед іншого, охоплюють дослідження медичних традицій і практик, інструментів і технологій, вживаних у певній культурі чи способі життя на певній локації, досвіду лікування окремих захворювань, а також вивчення життя і роботи видатних медичних діячів, особливостей медичної освіти та науки, аналіз взаємодії між медичною наукою і куль-

турним контекстом тощо. Студювання цих аспектів має на меті розуміння того, як людина ставилася до свого здоров'я і яким чином боролася з хворобами.

Однією з тенденцій розвитку історії повсякдення є спроби побудувати на регіональному матеріалі типові картини, що характеризують повсякдення на рівні усієї країни. Такий «підхід знизу» спрямовує історіографію йти індуктивним шляхом. Виправданість такого шляху не є беззаперечною, враховуючи суттєві регіональні особливості. Проте вважаємо, що на даному етапі розвитку історичної науки в Україні якісна історія медичного повсякдення можлива лише на локальному рівні.

О. Коляструк вказує, що повсякдення включає, передусім, комунікативні практики (правила і схеми взаємодії, рольову ідентифікацію), значення тілесно-побутових практик і взаємодії з їх приводу. Це царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їхній спільний, комунікативний світ [7, с. 51; 8, с. 171]. Тому розгляд медичного повсякдення у вигляді краєзнавчої комунікації лікувальник-пацієнт, пацієнт-пацієнт, лікувальник-громада і пацієнт-громада виглядає перспективним. Завдяки інфільтрації медичного краєзнавства в історію медичного повсякдення з'являється можливість поставити питання, як та чи інша локальна спільнота сприймала лікарів і процедуру лікування, як змінювалося поняття здоров'я, в яких випадках людина зверталася по допомогу до лікаря, а в яких обходилася без неї. Такий перспективний біхевіористський підхід застосований вже В. Альковим у його працях про гуманізацію ставлення до психічно хворих у Харківській губернійській земській лікарні та про образ лікаря в свідомості селянина Харківської губернії XVIII — початку XX століття [9; 10].

Слід розуміти, що при дослідженні регіону необхідно брати до уваги дихотомію «місто-село». По різні боки лінії розмежування аграрного і урбанізованого співтовариств розташовується зовсім різні соціокультурні середовища, які впливають на їхнє ставлення до хвороби і лікування. Відповідно, рефлексії пацієнтів стосовно медичної допомоги в місті та на селі, та також рефлексії різних верств населення, особливо в дорадянські часи, можуть сильно різнитися. Те саме можна казати й про різні епохи. Наприклад, тривалий час стратегії боротьби з епідеміями суперечили економічним і культурним інтересам населення [11, р. 669]. Влада вдавалася до карантинів, що викликало зростання цін, заборони на свободу зібрань, пересувань тощо, протиепідемічні заходи могли ображати релігійні почуття, і це часто ще більше загострювало і без того складну обстановку. Населення реагувало на це із цілком очікуваним нерозумінням, несприйняттям і навіть агресією. Селяни, що мали міфологічне світосприйняття, більше довіряли чуткам, ніж дивному чужинцеві з міста — лікарю та його заgonу [12]. І навпаки, В. Шандра, аналізуючи працю Д. М. Чорного [13], дійшла висновку, що українські міста й на початку XX ст. були наполовину аграрними. Це спричинило тутешню сво-

ерідність протікання урбанізації з переплетінням і переважанням традицій перед модернізацією як у економіці, так і в побуті. Нерозрізненість, нероздільність, тісне поєднання міста з передмістями також вказувало на його аграрний характер [14, с. 12]. Відповідно, і сприйняття медицини сільськими та міськими жителями мало б бути подібним, а це входить у протиріччя із попередньою тезою, що потребує ретельного аналізу. Адже селяни нерідко приносили в місто свою специфічну медичну культуру, приміром, знахарство, коли Харків і периферія практично не різнилися [15].

Особливості роботи з джерельною базою. І, на решті, специфіка використання джерельної бази в історичних дослідженнях з медичного краєзнавства в контексті історії медичного повсякдення. У них релевантні, передусім, наративні писемні джерела, де відбивалася специфіка тогочасного міського і сільського життя. Це дані місцевої періодики, мемуари, твори художньої літератури, наукові праці, путівники по місцевості. Менш інформативною є діловодна документація, що відклалася в архівних фондах, але звернення до влади зі скаргами, доносими, проханнями, тобто перенесення до громадської сфери особистих життєвих ситуацій, — частина повсякденного репертуару [16, с. 233]. Також доречні теж дещо менш інформативні, з точки зору історії повсякдення, актові джерела. У нагоді стануть зображувальні та кіно-фото-фонодокументи, «музейні» джерела.

Історією повсякдення значна увага приділяється суб'єктивній стороні справи; особливий інтерес для нас становлять такі джерела особового походження, як усноісторичні. Зрозуміло, що «усна історія» найбільш релевантна для дослідження недавнього минулого, коли значна частина наративу ще не вилетіла з народної пам'яті та збереглася опосередковано у вторинному вигляді усних переповідей. Наприклад, сучасні дослідники медичного краєзнавства Харкова в своїх студіях можуть послуговуватися (звичайно з усіма застереженнями, притаманними роботі з усноісторичними джерелами) розповідями про харківську медицину й охорону здоров'я радянського і навіть пізнього дорадянського минулого. Характерні риси тогочасної бувальщини, що відбилися в суспільній свідомості, несуть цінну історичну інформацію.

Так само для розуміння тогочасної психології й світосприйняття до дослідження може бути долуче-

но тогочасну художню літературу. Джерела є загалом традиційними, але перед дослідником стоїть завдання ретельно і скрупульозно вникнути в текст джерела, осягнути його внутрішні смисли, враховуючи недоговорене і те, що випадково «прорвалося». Через це історик намагається визначити мотивацію дій, і так наблизитися до розуміння феномена. Іноді єдиним способом вийти з глухого кута стає переоцінка тих свідчень, які вже використовувалися раніше в іншому ракурсі (скажімо, газетних статей і фотографій з метою отримання деталей і прикмет повсякденного побуту).

Висновки. Отже, ми спробували розкрити теоретико-методологічні перспективи медико-краєзнавчих студій з використанням підходів та інструментарію історії медичного повсякдення. Методологічна парадигма медичного відгалуження як історії повсякдення, так і краєзнавства, базується на міждисциплінарності. Тільки органічне поєднання сукупності підходів і методів цих наукових напрямів надає можливість дослідникові ефективно розв'язувати історико-медичні проблеми в обмежених просторових межах. Також вважаємо, що якісно реалізувати потенційні можливості історії медичного повсякдення, враховуючи початковий етап і порівняно невисокий рівень її розвитку в українській історіографії, реально тільки на локальному рівні, і це є викликом часу для краєзнавців.

На думку авторів, у сучасних медико-краєзнавчих дослідженнях окрему увагу належить приділити міжособистісній комунікації «лікувальник-пацієнт» у її типових і нетипових проявах. Адже, проведені розвідки продемонстрували, що такий біхевіористський підхід обіцяє бути напрочуд плідним. Також сучасні медико-краєзнавчі студії на підґрунті історії медичного повсякдення не можуть ігнорувати дихотомію «місто-село», враховуючи як спільні риси, так і відмінності в ставленні до медицини представників цих соціокультурних середовищ. Для застосування якісних методів дослідження необхідна достатня джерельна база. Вона в нашому випадку складається з наративних писемних джерел, архівних і музейних матеріалів, усноісторичних переповідей тощо.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямі полягають в створенні конкретних наукових праць, побудованих на вищенаведених теоретико-методологічних засадах.

Список використаної літератури

1. Робак І. Ю., Альков В. А., Демочко Г. Л. Історія медичного повсякдення як проєкційний напрям історико-медичних розвідок // Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини. 2023. №1. С. 23–27. doi: 10.15407/internalmed2023.01.023
2. Робак І. Ю., Демочко Г. Л. Медичне краєзнавство в контексті історії та сучасності // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 215–220.
3. Коляструк О. А. Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2010. Вип. 18. С. 387–391.
4. Бондаренко Г. В. Проблема людини в історичному краєзнавстві // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України : тези доповідей та повідомлень V Всеукраїнської конференції

- (жовтень 1991 р.). Київ ; Кам'янець-Подільський : [Б. в.], 1991. С. 23–24.
5. Робак І., Демочко Г. Медичне краєзнавство: витоки, місце, перспективи // Всеукраїнська наукова конференція «Історичні регіони України: минуле та сучасність». Харків : [Б. в.], 2013. С. 17–19.
  6. Сахновський О. Історія повсякденності як втілення «антропологічного повороту» у вивченні минулого в західній гуманітарній традиції // Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2013. Т. 25–26. С. 218–223.
  7. Коляструк О. А. Апологія історії повсякденності // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2010. Вип. 17. С. 46–55.
  8. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2009. Вип. 15. С. 170–173.
  9. Альков В. Харківська губернська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічно хворих // Краєзнавство. 2014. № 2. С. 71–80.
  10. Альков В. А. Образ лікаря в свідомості селянина XVIII — початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії) // Проблема людини у соціально-гуманітарному та медичному дискурсах. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції з міжнародною участю (31 березня 2016 р., м. Харків). Харків : ХНМУ, 2016. С. 20–22.
  11. Perdiguero E., Bernabeu J., Huertas R., Rodríguez-Ocaña E. History of health, a valuable tool in public health // Journal of Epidemiology and Community Health. 2001. No. 55. P. 667–673.
  12. Al'kov V. A. "Black flag" of 1892: Cholera Epidemic and the Problem of Kharkiv Province Peasants Attitude to Medical Care // Inter Collegas. 2015. № 2(3). P. 264–274.
  13. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.
  14. Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). К. : Інститут історії України, 2019. С. 10–26.
  15. Альков В. А. Проблема знахарства в лікуванні венеричних хвороб у другій половині XIX — на початку XX століття (на прикладі Харківської губернії) // Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції «Міжнародне співробітництво для локального розвитку» (26 жовтня 2016 р., м. Краматорськ). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 61–63.
  16. Коляструк О. А. Історія повсякденності в сучасній західній науковій традиції // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2009. Вип. 16. С. 231–238.

Теоретико-методологічні засади дослідження проблем медичного краєзнавства в контексті історії медичного повсякдення

Проф. І. Ю. Робак, доц. В. А. Альков, доц. Г. Л. Демочко

Харківський національний медичний університет

Кафедра суспільних наук

Автори статті ставлять в центр уваги теоретичні проблеми дослідження медичного краєзнавства крізь призму історії повсякдення. Передусім, робота стосується методології та методів роботи в цій специфічній царині, особливостей використання джерельної бази. Зроблено висновок про провідну роль міждисциплінарності в медичному відгалуженні історії повсякдення, доцільність і реальність на даному етапі обмеження студій певними відносно вузькими хронотопами. Також підкреслено роль комунікативного біхевіористського підходу і дихотомії «місто-село» в дослідженні, що мають, у купі із широкою джерельною базою, методологічні перспективи для розкриття теми.

Ключові слова: методологія, методи, історія повсякдення, медичне краєзнавство, історичні джерела.

Theoretical and methodological principles of medical local study problems' research in the context of history of medical everyday life

Prof. Ihor Robak, assoc. prof. Volodymyr Alkov, assoc. prof. Hanna Demochko

Kharkiv National Medical University

Department of Social Sciences

The authors of the article focus their attention on theoretical problems of medical local study research through the prism of history of everyday life. First of all, the work touches the methodology and methods of work in this specific area, the peculiarities of using historical sources. A conclusion about the leading role of interdisciplinarity in the medical branch of history of everyday life, the expediency and reality of limiting studies by certain relatively narrow chronotopes at the current stage has been done. Also, the role of the communicative behaviorist approach and the «city-village» dichotomy in a research are emphasized, which together with a wide historical source basis have methodological perspectives for revealing the topic.

Key words: methodology, methods, history of everyday life, medical local study, historical sources.

Контактна інформація: Робак Ігор Юрійович,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук
Харківського національного медичного університету,
м. Харків, 61022, пр. Науки, 4, 0679300444, robak@ukr.net

Стаття до редакції надійшла 17.04.2023 р.